

**РОМАН-ЭССЕЛЕРДИҢ ЖАНРЛЫҚ ТӘБИЯТЫ
(Т.Қайыпбергеновтың «Қалбимнин қамусы» шығармасы мысалында)**

К.Г.Матимов,

Филология илимлері бойынша философия докторы (PhD), доцент

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902619>

Таянч сўзлар: Роман-эссе, эссеистика, эссе, жанрлар трансформацияси, репортаж-эссе, «Қалбимнинг қомуси» асары, диний-фалсафий асар.

Ключевые слова: Роман-эссе, эссеистика, эссе, трансформация жанров, репортаж-эссе, произведение «Қалбимнинг қамусы», религиозно-философское произведение.

Keywords: Novel-essay, essay writing, essay, genre transformation, reportage-essay, «Qalbimning qamusi», religious-philosophical work.

КИРИСИҰ (INTRODUCTION). Бүгинги қарақалпақ прозасы ғәрезсизлик дәўирге келип тарийхый-мәдений, социал-руўхый, психологиялық, философиялық контекстте қайта оянып, өзиниң тарийхый тамырларына қайтып атырған миллий әдебий-эстетикалық ой-пикирлер роман шеңберинде заманагөйлеспекте. Жанр әмелиятында орын алып атырған эстетикалық жаңаланыўларға таянып айтыў мүмкин, әсте-әсте синтетизм хәм дифференциация процеслерине де өтпекте. Миллий романларымыздың жанрлық белгилери, композициясы, сюжети, образлар дүньясы хәм басқа да поэтикалық усыллары тынымсыз жаңаланыў басқышына ийе болмақта. Солай етип, роман киши жанрларды хәм басқа да көркем бирликлерди жутып жиберий арқалы синтетикалық түс алмақта. Соңғы дәўирдеги қарақалпақ прозасында дүнья әдебиятының үлгилери орын алып, роман-эссе, повесть-эссе хәм т.б. қоспа жанрлар пайда болып, эсселесий процесси раўажланбақта.

ӘДЕБИЯТЛАР АНАЛИЗИ ХӘМ МЕТОД/ (MATERIALS AND METHODS). XX әсир қарақалпақ әдебиятында тарийхый романлары, лирико-психологиялық повестлери менен терең из қалдырған атақлы жазыўшы Т.Қайыпбергенов ғәрезсизлик заманына келип роман дәретиўде жаңа бағдар жаратты. Жазыўшының қәлемине тийисли «Қарақалпақнама», «Қалбимнин қамусы», «Түркийнама», «О дүньядағы атама хатлар», «Қарақалпақпан, тәўекелшимен» деп аталған реалистлик-дидактикалық, диний-философиялық бағдарда, заманагөй роман-эссе жанрында шығарма дәретти.

Пүткіл дүнья әдебияттаный илиминде жанр типологиясы өзгериске ушырап, жаңаланып отырыўы заңлы қубылыс еди. Әсиресе, бул эссе жанры менен трансформацияланған шығарма түрлеринде анық сезиледи. Сонлықтан да, роман-эссениң тәбиятын анықлаў ушын, алды менен оның жанрлық

қәсийетине хәм эссе жанрының өзине тоқтаўға туўра келеди. Романда сюжет хараткерлердиң ашылыўы, қахарманлардың өз ара қарым-қатнасынан келип шықса, эсседе сюжет сезимге тийкарланады. Усы сыпатлы белгилердиң жаңа дәўир прозасында әҳмийетли әдебий кубылыс болғанлықтан, роман хәм эссениң бирлесиўине, бир жанрға айланыўына, өз алдына қоспа жанр сыпатында пайда болыўына алып келди.

Жанрлар трансформациясы мәселесине байланыслы роман-эссени үйрениў барысында романның да, эссениң де, бир ўақытта – Европа ренессанс – Ояныў дәўиринде пайда болғанлығын умытпаўымыз керек. Тек эссе жанры оның қәлиплесиў басқышлары, поэтикасы хәм көркемлик өзгешеликтери романға салыстырғанда аз изертленди. 1970-жыллары экспериментал роман мәселелерине арналған халықаралық конференцияда «Эссе хәм романлар» деген темада баянат жасаған Джорджо Манганелли: - «...роман ҳақыйқатқа жақын ўақыялар кеңнен баянланған көркем шығарма деп түсинетуғын болсақ, онда роман маған онша қызық емес, ол маған зериктириў сезимин пайда етеди..., ...бүгинги күнде бул жанр сондай түскинликке түскен, қайта тиклениў туўралы да сөз болыўы мүмкин емес...» [4:57-73] - деп кескин пикир билдиреди. Роман жанр сыпатында жоқ болып баратыр деген пикир оғада даўлы болып, оған рус әдебий сыншысы А.Бучис: - «...хәзирги заман романы қәўип-қәтер шеңберинде, хәтте өзиниң эпикалық «ыдыраў» хәм жанрлық «тозыў» халатына дус келмекте. ...жәмийетлик-турмыслық, психологиялық, философиялық-концептуаллық очерк сыяқлы өзгешеликлерин нәзерде тутады...» [2:50-57]- деп романның келешеги туўралы көзқарасын билдиреди. Усы мәселелерди итибарға алған халда, сыншының пикириндеги «очерклилик» дегени, биз бүгин айтып атырған «эссешилик» деп түсиниў мүмкин. Басқа да алымлар жанр формаларының араласыўынан, романның эстетикалық өзгериўшеңлик қәсийети деп биледи. Бул мәселе бойынша усы дискуссияға қатнасқан жазыўшы Н.Анастасьев: «...эсте-ақырын роман өзиниң химиялық курамын өзгертти хәм хәзирги халатта хўжетли, социологиялық есаплаўлар, поэзия, естеликлер, эссе сыяқлы т.б. бирикпелерден ибарат» [1:62-95] - деп пикир билдиреди.

ТАЛҚЫЛАЎ (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Т. Қайыпбергеновтың «Қәлбимниң қамусы» деп аталған шығармасы роман-эссе жанрында дөретилген. Бирақ, жазыўшы шығарманың жанрлық атамасын «Хәр қыйлы гүбирли-сыбырлылар менен даналықлардан репортаж-эссе» деп атаған. Бундай деп атаўының мәниси шығармада атласы менен хат алысыўы, түрли даналықлар, автобустағы, жаназадағы, ошақ басындағы, дем алыў бағындағы,

жыйналыс өтип атырғандағы гүбирли-сыбырлылардан, дәруишлердин нәсиятларынан хәм өзиниң ишки кешермелери, монологларын репортаж усылында баянлаған. Шығарманың структурасы сегиз дәптерден ибарат болып, өзи жасаған дәўирдиң гўасы сыпатында барлық аласапыран ўақыяларды оқыўшының алдына жайып таслайды. Не ушын үш, бес яки тоғыз дәптер емес, сегиз дәптерден ибарат деген сораўға жазыўшының атласы *“Өзбекстанның, Қарақалпақстанның мәмлекетлик герблериниң жоқарысында сегиз мўйешли жулдыз бар. Бул биз жасаған төрт тәрепли (арқа, қубла, шығыс, батыс) жерге төрт тәрепли космос әлеми қосылып, сегиз тәрепли болғанының яғный Аллатаала жаратқан жер менен аспан әлеминиң қосылып бир пүтинликти билдириў нышаны. ...екинши Қытай халқының үрип-әдетлеринде “8” деген сәне – “байлық”, “асып-тасқан байлық” деген мәнисти аңлатады”* деп жуўап береді. Жазыўшының бул шығармасында әпсана, рәўият, ертек, ҳикметли сөзлер, ушырма сөзлер хәм т.б. киши жанрлар, публицистикалық сыпатлар (репортаж, очерк, хат) роман сўйегине қарысып, жазыўшының жеке көзқараслары, ой-пикирлери хәм де тарийхый дәлиллеўлер менен синтезлесип, философиялық мазмунды тереңлестирип, эстетикалық тәсиршеңликти асырыўға хызмет етеди.

Жазыўшы роман-эссени 8 дәптерге бөлип, хәр бир дәптердеги хәр бир ўақыя бир-бирин толықтырып, бир тутас сюжетлик композиция жаратып, белгили бир динамикалық байланысқа бағындырған. Хәр бир дәптердин (бөлим) кириспесине «Қуран», «Хәдис» сыяқлы муқаддес китаплардан, халық даналығы, данышпанлар, алымлар хәм жазыўшы-шайырлардың даналық пенен айтылған итибарлы пикирлеринен эфиграф келтиреді. Бул эфиграфлар дәптерлердин тийкарғы мазмунын ашып беріў менен бирге автордың нийетин көрсетеді. Сондай-ақ, оқыўшыға шығарма ҳаққында қызығыўшылық туўдырыўда, дәслепки түсиникти жетилистириўге бағдарлайды. Пикиримизди дәлиллеў ушын төмендеги эфиграфларға итибар қаратайық. Мысалы;

«Әй, мөминлер, Сизлер өз ара сыбырласып сөйлескениңизде гўна хәм зорлық жөнинде, пайгамберге хўрметсизлик көрсетиў жөнинде сөйлеспеңлер. Сизлердиң сөзлериңизди Аллатаала еситип турады. Оннан қорқыңлар» (Қуран 58-сўре, 9-аят).

«Ашық кеўилли хәм кәмалатқа ерискен инсанның қалбинен басқа нәрсени сыр сандығы қылма...» (аз-Замахшарий).

«Көзлериңди жумсаң, қалбиң көзлериңе айналады» (Халық даналығы) [3:3].

Мине, усы эфиграфлардың ислетилиўиниң өзи де шығарманың заманағөй роман трансформациясы, семантика-структуралық қатламының эсселесиў принциптери хәм Шығыс-ислам әдебий-эстетикалық дәстүрлери менен үйлесиўин тәмийинлейди. Шығармада тарийхый философия, өтмишти аңлаў, ҳақыйқатлық, шынлық хәм ғайры тәбийғыйлық өз ара бир-бири менен үйлесимли усылда сәўлеленеди.

НӘТИЙЖЕЛЕР (RESULTS). Бул дәретпе тек ғана қарақалпақ әдебиятында ғана емес, Орайлық Азия халықлары әдебиятының көркем-эстетикалық ой дүньясында үлкен әдебий қубылыс болды. Демек, соның ушын П.Нуржанов: – «Т.Қайыпбергенов тек ғана қарақалпақ прозасында емес, ал, хәзирги Орайлық Азия халықлары әдебиятында биринши болып роман-эссе жанрын дәретти» [5:10] - деген еди. Шығарманың баянланыў қурылысында ишки монолог, еске түсириў сыяқлы психологиялық сүўретлеў кураллары хәм атласы (кишкене Төлепберген) менен хат алысыўы, диалоглық усыл кен қолланылған. Бунда қарақалпақлардың әййемги хәм жақын өтмиши, халқымыздың ХХ әсирдеги тар хәм тайғақ кешиўлери, гейде ишки гүйзелислери, дебдиўлери, толғаныслары дидактикалық-философиялық концепцияда ашып бериледи. Биз бул шығармада реминисценция (латынша *reminiscentia* – еске түсириў, еслеў) хәдийсесин де ушыратамыз. Былайынша айтқанда жазыўшы шығарманың айырым орынларында Конфуций, Нажимаддин Кубра, Хәким Термизий, Ахмет Яссаўий, Әбдирахман Жәмий, Бабарахим Машраб, Пушкин, Николай Карамзин, Бердақ хәм т.б. әскерий саркардалар, ханлар, патшалар, философлар, психологлар, социологлардың шығармаларынан ядында сақланып, мөрленип қалған даналық пикирлерин еслейди. Цитаталар қосық қатарлары арқалы, гейде көркем-әдебий, илимий-теориялық пикирлерден ибарат. Философиялық, эстетикалық, сиясий-социаллық, әдебий-көркем мазмундағы силтеме-цитаталарды еслетиў арқалы жазыўшы өзиниң ишки кеширмелерине идеялық, тематикалық хәм эмоционаллық жақтан жақын мотивлерге ишара етеди.

ЖУЎМАҚ (CONCLUSION). Улыўма алғанда, Т.Қайыпбергеновтың қәлемине тийисли «Қәлбимниң қамусы» деп аталған роман-эссеси халқымыздың өтмиши менен бүгинги күнин жаңаша пикирлейтуғын шығармасы болып табылады. Шығыс әдебиятында қамусий-энцикопедиялық шығармалар дәретиў дәстүри әзелден бар еди. Атап айтқанда, Қәй-Қабустың “Қабуснама” шығармасы, Юсуп Хас Хажибтиң “Қутадгу билик” хәм т.б. усыған усаған шығармаларды атап өтип орынлы. Жазыўшы бул шығармасында

өзиниң жеке көзқарасларын ҳәм илимий-теориялық, тарийхый, психологиялық, педагогикалық, философиялық идеяларын жаңаша усылда гейде репортаж, уллы данышпанлардың цитаталары менен әпсана, рәўият мазмунына синдирип жибереди. Жазыўшының бул роман-эсселерин изертлеў әдебияттануў илиминиң әҳмийети мәселелериниң бирине айланбақта. Роман-эсселерди изертлеўде рус әдебияттануў илиминдеги структурализм ағымы қолайлы. Бул ағымның белгили ўәкили М.Бахтинниң роман жанрының теориясына арналған мийнетлериндеги концепцияларды басшылыққа алыў, әсиресе, полифония, диалогизация, стиллик көп қатламлылық ҳәм т.б. мәселелерди үйрениў мақсетке муўапық.

Әдебиятлар:

1. Анастасьев Н. Открытая книга жизни (заметки о современном романе) // Вопросы литературы. – 1978. - №12. – С. 62-95.
2. Бучис А. Исследовать реальные процессы // Вопросы литературы. -1978. - №12.- С. 50-57
3. Қайыпбергенов Т. Қалбимниң қамусы. – Нөкис: Билим, 2008.
4. Манганелли Джорджо. Эссе и «романы». Перевод с итал. Н.Ставровской // Иностранная литература. – 1992. - №4. – С.57-73.
5. Нурнжанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. – Нөкис: Билим, 2003.